

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNİN ETNOLİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5706.01 - Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: Əlvən Arif oğlu Cəfərov

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Naxçıvan - 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Əməkdar elm xadimi

Nizami Manaf oğlu Xudiyev

Rəsmi opponətlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Babəş oğlu Kazımov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Arifə Əziz qızı Zeynalova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Akif Kazım oğlu İmanlı

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin tarixini, arxaik vahidlərini özündə daha çox ehtiva edən dialektlərin areal tədqiqi, müxtəlif bölgələr üzrə onlar arasında ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi dilçilik elmi üçün müntəzəm yeni elmi faktların meydana çıxmasına səbəb olur və belə araşdırmaların aparılması müasir dilçiliyimizin aktual məsələlərindən biridir.

Məhdud dairədə işlənən dialekt və şivə sözləri haqqında linqvist-dialektoloqlar tərəfindən müxtəlif aspektdə tədqiqatlar aparılmış, dəyərli monoqrafiyalar yazılmışdır.

Bütün dünyaya məlumdur ki, mənfur ermənilər 2020-ci ilin noyabr ayına qədər Azərbaycan torpaqlarının 20 faizindən çoxunu işğal altında saxlamışlar. Erməni təcavüzkarları qəsb etdikləri Azərbaycan torpaqlarından yerli əhalinin qovulmasına nail olmuş, sürətli şəkildə coğrafi məkanlarımızın adlarını erməniləşdirmişlər. Bu təmizləmə siyasəti 1988-ci ilə qədər Azərbaycanın qədim əzəli və əbədi torpaqları olan Qərbi Azərbaycanda da aparılmışdır. Ermənilər yerli Azərbaycan türklərini doğma ərazilərindən zorla, qətliaamlarla çıxardaraq bu torpaqları mənimsəmiş və izləri silməyə çalışmışlar.

Şərqi Anadolu və Qərbi Azərbaycan bölgəsində etnik qruplara məxsus dialektlərin etnolinqvistik aspektdən araşdırılması Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin dil tarixinin, onun yaranma və təşəkkül dövrlərinin bəzi qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli və aktualdır. Çünki bu zaman hər iki bölgənin etnogenezinin və dialektlərinin müştərək müstəvidə müqayisəli şəkildə araşdırılmasına, qarşılaşdırılmasına şərait yaranır. Bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, mövzu həm çağdaş Azərbaycan dilçiliyi, həm də türkoloji dilçilik istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgəsinə daxil olan Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Ərdahan, Ərzincan, Ərzurum, Haqqari, İğdır, Qars, Malatya, Muş, Tunceli və Van bölgəsi türklərinin dialektal xüsusiyyətləri Türkiyə tərəfi üçün müəyyən qədər araşdırılsa da, Azərbaycanda bu barədə əsərlər azdır və ya yox

dərəcəsidədir. Türkiyə Respublikasının tarixən türk torpaqları olmuş bəzi Şərqi Anadolu ərazilərinə qarşı mənfur ermənilərin işğalçılıq niyyətləri bir tərəfdən qeyd olunan ərazilərin bərəkətli, təbii ehtiyatlarının zənginliyi ilə bağlı olsa da, digər tərəfdən mənfur ermənilərin işğalçılıq siyasəti ilə əlaqəli olmuşdur. Müasir dövrdə də mənfur erməni separatçıları torpaqlarımıza göz dikir, daima Türkiyə Respublikasını tarixdə olmayan erməni soyqırımı ilə günahlandırırırlar. Bununla kifayətlənməyən ermənilər eyni zamanda Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsinin bir hissəsinin də onlara mənsub olduğunu iddia edirlər.

İndiki Ermənistan deyilən dövlətə aid ərazinin qədim Türk-Azərbaycan yurdu olmasını və Şərqi Anadolu bölgəsinin çox qədimlərdən türk millətinə məxsusluğunu dialektoloji araşdırmalar yolu ilə bir daha elmi cəhətdən sübut etmək, bizə görə, mövzunun aktuallığını şərtləndirən səbəblər sırasına daxildir.

El-obamızın tarixinin araşdırılmasında dialektlərimizin əvəzolunmaz rolu vardır. Dialektlər vasitəsilə xalqın təşəkkülü, tarixi və soykökünü elmi şəkildə öyrənmək mümkündür. Xalqın tarixinə dair ən xırda cizgiləri belə özündə qoruyub saxlayan, zamanın sınağından çıxan dialektlər dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib gələcək nəsələ çatdırır. Dialekt bir xalqın, tayfanın eyni ərazilərdə təqədimlərdən yaşamış olmasını əyani cəhətdən təsdiq edən amillərdən biridir.

Bir çox tədqiqatçılar Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərindən ayrı - ayrılıqda bu və ya digər şəkildə bəhs etmişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, bu bölgələrin etnogenezinin və dialektlərinin birgə və müqayisəli şəkildə araşdırılması və Qərbi Azərbaycan – Şərqi Anadolu dialektlərinin etnolingvistik xüsusiyyətlərinə ortaq və müqayisəli şəkildə nəzər yetirmək ümumtürk soykökünün araşdırılmasında yenə də aktual olaraq qalmaqdadır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektı tarixi kateqoriya olan və əmələ gəlməsi, inkişafı cəhətdən ümumxalq dilinin tarixi ilə sıx bağlı olan dialektləri öyrənən dialektologiyadır. İnsanın idrakı fəaliyyəti vasitəsi ilə dərk olunan reallıqları təşkil edən obyekt geniş mənə daşıyır. Bu cəhəti nəzərə alaraq deyə bilərik ki, iş

məzmun həcminə görə etnik, ədəbi, peşə, yerli və s. dialektləri əhatə edir. İşin predmetinə gəlincə, ümumiyyətlə, predmetin obyektə münasibətdə nisbətən məhdud olması qəbul ediləndir. Bu mənada Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin fonetik, leksik vahidlərinin etnolinqvistik xüsusiyyətlərinin, eləcə də dialekt sistemlərinin qarşılıqlı öyrənilməsi və araşdırılması yolları tədqiqatın predmetini təşkil edir. Obyekt və predmetin araşdırma baxımından ahəngi işin struktur müstəvisinə tam uyğundur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində əsas məqsəd Qərbi Azərbaycanla Şərqi Anadolu dialektlərinin inkişaf tarixinin, etnolinqvistik xüsusiyyətlərinin, hər iki bölgə dialektlərinin müqayisəsi əsasında araşdırılmasından, müqayisə edilən dialekt daşıyıcılarının inkişaf mərhələlərinin, həmin dialektlərin dil xüsusiyyətlərinin, xüsusilə də fonetik xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dilinin müasir inkişafı prosesində oynadığı rolu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqat işində göstərilən məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadoluda etnolinqvistik prosesləri izləmək, qədim, orta və yeni türk dövrlərinin dil materiallarını, türk dillərinin, eləcə də dilimizin dialektoloji lüğət tərkibini əhatə edən bütün mənbələri araşdırmaq;

- Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadoluda etnik qrupları, onlara məxsus dil xüsusiyyətlərini etnolinqvistik istiqamətdə tədqiq etmək;

- Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin fonetikasında qorunub saxlanmış qədim izləri müəyyənləşdirmək;

- Fonetik quruluşda müxtəlif mənə qruplarını təsnif etmək, diaxronik və sinxronik istiqamətlərdə tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji metodlar əsasında tədqiqata cəlb etmək;

- Fonetik hadisə və qanunları müəyyən etmək və qruplaşdırmaq;

- Bölgə dialektlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın başlıca metodu müqayisəli metoddur. Ancaq əsərdə yeri gəldikcə təsviri, diaxronik və sinxronik, materialların toplanması üsullarından da istifadə edilmişdir. Bundan

başqa, tədqiqatın əsas obyektini olan Şərqi Anadolu və Qərbi Azərbaycanın müxtəlif türk etnik qruplarına mənsub olan bir çox insanlar ilə (ən çox da yaşlı və savadsız insanlarla) görüşərək, onların nitqindəki sözləri toplayaraq müqayisəli şəkildə etnolinqviistik təhlilə cəlb etmək də əsas işlərdəndir.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

- 1) ümumtürk şifahi və yazı dilinin formalaşması mərhələləri;
- 2) etnolinqviistik problemlər;
- 3) Azərbaycan və Türkiyədə etnolinqviistik proseslər;
- 4) Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolunun siyasi və etnik tarixi;
- 5) Azərbaycan və Türk dilçiliyində türk dilinin təsnifi və qruplaşdırılması;
- 6) Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu ərazilərində yerli türk tayfalarının yayılma arealları;
- 7) Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin araşdırılması tarixi;
- 8) Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu yerli türk dialektlərinin fonetik xüsusiyyətləri, fonetik hadisə və qanunlar;
- 9) Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu yerli türk dialektlərinin leksik xüsusiyyətləri və onların təsnifi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin etnolinqviistik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Dissertasiyada Qərbi Azərbaycan türkləri ilə Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgəsinin etnik quruluşunu, ərazilərin etnogenezinin areallığını, onların dil xüsusiyyətlərini dialektoloji aspektdən öyrənmək və bu dialektlərin fonetik və leksik xüsusiyyətlərini araşdırmaq ilk dəfə linqviistik tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır.

Müəyyən olunmuşdur ki, hər iki bölgənin əhalisi tarixən bu ərazilərin qədim sakinləri olmuşlar. Müqayisə edilən dil və dialektlərdə mövcud olan oxşar faktlar, arxetiplər həmin dil daşıyıcılarının oğuzlar olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu fakta söykənərək deyə bilərik ki, elə həmin ərazilər oğuzlara məxsus yurd

yerləridir. Hər iki bölgənin dialektlərində özünü göstərən fonetik və leksik universalqlar həmin fikri bir daha isbat edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi nəzəri və praktik müddəalarla zəngindir. Nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat zamanı Şərqi Anadoluda və Qərbi Azərbaycanda yaşamış etnik qruplardan, onların dil xüsusiyyətlərindən, bölgə dialektlərinin müqayisəsindən, dialektlərin etnolinqvistikasından, xüsusilə fonetik və leksik materiallardan istifadə edilmişdir. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində mövcud olan yüzlərlə müxtəlif sözlər müqayisə edilmiş, onların fərdi, fərqli və ümumi cəhətləri öyrənilmiş, həmin sözlərin eyni semantik köklərdən törədiyi sübuta yetirilmişdir.

Tədqiqat əsəri Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyi, türkologiya, dialektologiya, dil tarixi və etnolinqvistikanın elmi nailiyyətlərinə əsaslanır. Ona görə də tədqiqatın nəticələrindən yuxarıda göstərilən istiqamətlərdə dərslik, dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında nəzəri material kimi istifadə edilə bilər. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiya işindən əsasən təhsil ocaqlarında – orta ümumtəhsil məktəblərində, universitetlərdə təhsil alan tələbə və şagirdlərin nitqinin formalaşmasında, ədəbi dilin normalarının qorunub saxlanmasında, informasiya mənbələrində dialekt və şivələrə məxsus olan sözlərin dəqiqləşdirilməsində istifadə etmək mümkündür. Eyni zamanda tədqiqatdan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi dialektologiyalarının inkişaf tarixi sahəsində tədqiqat işi aparan mütəxəssislər, doktorantlar, müəllim və tələbələr elmi mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiya və tətbiqi. “Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin etnolinqvistik xüsusiyyətləri” adlı filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Elmi Şurasında, Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi şurası (RETTƏŞ) Dilçilik üzrə Problem şurasının 28 fevral 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə qeydiyyatı alınmış, ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiyanın əsas məzmunu üzrə kafedranın elmi-nəzəri seminarlarında, ali məktəblərdə keçirilən

konfranslarda vaxtaşırı məruzələr edilmişdir. Araşdırmanın əsas məzmunu, nəticələri müxtəlif elmi mənbələrdə nəşr edilmiş 1 monoqrafiya, 10 elmi məqalə və 20 konfrans materialı və tezisdə əks olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi isə ondan ibarətdir ki, ondan türk dillərinin müqayisəli etnolinqvistikası, dialektologiyası və dialektlərin fonetik və leksik xüsusiyyətlərinə aid dərslik və dərs vəsaitlərinin ayrı-ayrı bölmələrinin yazılmasında, dialektoloji lüğətlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” 7 səhifə – 12409 işarədən , I fəsil 10 səhifə – 33903 işarədən, II fəsil 39 səhifə – 59165 işarədən, III fəsil 54 səhifə – 88749 işarədən, “Nəticə” 5 səhifə – 11944 işarədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 12 səhifə – 12110 işarədən. Ümumi həcmi 139 səhifə – 227149 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi qeyd edilir, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri göstərilir, tədqiqatın elmi yeniliyindən, metodlarından, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edilir, işin aprobeşiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Burada etnolinqvistikanın izahı və dünya etnolinqvistika məktəbinin nümayəndələrindən bəhs edilmişdir. Etnolinqvistika müxtəlif cəmiyyətlərin, etnonimlərin dil mədəniyyətini öyrənir, onların dil üslublarını müxtəlif istiqamətlərdə izah edir. Bunu etnologiya və dilçilik arasında bir kombinasiya da olaraq qəbul etmək olar.

Etnolinqvistika dilçiliyin dil və mədəni konsepsiya arasında münasibətləri öyrənən müvafiq sahəsidir. Müstəqil sahə kimi

etnolinqvistika XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da yaranmışdır. Buna “mədəni antropologiya” və ya amerikalıların təbircə desək, “antropologiya” (anthropos – insan) da deyilir. Bu sahədə Moskvada böyük bir etnolinqvistika məktəbi formalaşmış və hətta Rusiya Elmlər Akademiyasında Slavyanşünaslıq və Etnolinqvistika İnstitutu da fəaliyyət göstərməkdədir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Ümumtürk şifahi və yazı dilinin inkişafı və mərhələləri, Azərbaycan və Türkiyədə etnolinqvistik proseslər”** adlanır. Bu fəsildə tədqiqatlar bir neçə istiqamətdən aparılmışdır. Fəslin **“Türk şifahi dilinin inkişafı və mərhələləri”** adlanan I paraqrafında qədim və zəngin tarixə malik olan türk-Azərbaycan şifahi dilinin keçdiyi mərhələləri, Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu türklərinin etnik quruluşlarında qədim türk tayfalarının, onların siyasi-iqtisadi və mədəni təsirinin çox olmasından bəhs edilmişdir.

I fəslin **“Ümumtürk yazı dilinin formalaşması və mərhələləri”** adlanan II paraqrafında isə ümumtürk yazı dilinin formalaşması və onun kökündə dayanan, Göytürk mətnlərinin, Uyğur mətnlərinin, Qaraxanlı mətnlərinin təsiri araşdırılır. Mahmud Kaşğarının da “Türk dili” adlandırdığı, “Hakaniye türkcəsi” və yaxud, başqa əsərlərdə “Kaşğar dili”, “Kaşğar türkcəsi” adı ilə adlanan bu dil ilk türk yazı dili hesab edilir. XIII əsrə qədər türklər qarışıq və köçəri halında yaşadıkları üçün cəhətlərə bölmək mümkün olmur, lakin türklərin artıq qalıcı dövlətlər qurması səbəbindən köçlərin arası səngiməyə başlayır və əhali yurdlarında möhkəmlənir. Bununla da Türk yazı dilinin cəhətləri yaranmağa başlayır və biz bunu iki qola ayırırıq: Şimal-Şərq türkcəsi və Qərb türkcəsi. Fəslin **“Azərbaycanda etnolinqvistik proseslər”** adlanan III paraqrafında qədimdən bu günə qədər Azərbaycanda həyata keçmiş dil siyasətləri və etnolinqvistik proseslərin inkişafı qeyd edilir.

I mərhələ: XVI əsrdən XVIII əsrə qədərki dövr. Səfəvilər İmperiyasının fəaliyyət dövrü.

II mərhələ: XIX əsrdən 1917-ci ilə qədərki dövr. Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkibində olduğu dövrlər.

III mərhələ: 1918-1920-ci illər. Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin yarandığı və fəaliyyət göstərdiyi dövr.

IV mərhələ: 1920-1991-ci illər. Azərbaycanın Sovet İttifaqının tərkibinə olduğu dövr.

V mərhələ: 1991-ci ildən bu günə qədərki, Azərbaycanın ikinci dəfə dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonrakı dövr.

Azərbaycanda müasir dil siyasətinin formalaşmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin böyük əməyi olmuşdur. Heydər Əliyevin təkidli tələbi ilə 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin öz xalqı qarşısındakı tarixi xidmətlərinin davamı olmuşdur. Bununla da böyük Türk oğlu Türkün türkçülüyümüzü qürurla, vüqarla davam etdirməsinə və gələcəkdə yaranacaq müstəqil dövlətimizin milli atributlarından birinin məharətlə qorunub saxlanmasına səbəb olmuşdur. Dissertasiyanın **“Türkiyədə etnolinqvistik proseslər”** adlanan IV paragrafında isə Türkiyədə həyata keçirilən dil siyasətindən bəhs edilmişdir. Bu da XIX əsrin əvvəllərindəki “Tanzimat dövrü” ilə bağlıdır. Tənzimat (تنظيمات) Fərmanı, “Gülhanə Hatt-ı Şerif-i”, Türk tarixində qərbliləşmədə (yəni avropalılışmada) ilk əsas addım olmuşdur. Bu fərman 1839-cu il noyabrın 3-də Sultan Əbdülməcid zamanında diplomat Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən oxunmuşdur. Gülhanə Parkında oxunduğu üçün Gülhanə Hatt-ı Şerif-i (Padişah Yazısı) və ya Tanzimat-ı Hayriye (Xeyirli tənzimləmələr) adı ilə də adlandırılmışdır. Tənzimat, “tənzimləmələr, islahatlar” mənalərini verir. Avropa dillərində daha çox *“The Ottoman Reform”* yəni Osmanlı İslahatı adı ilə adlandırılmışdır. Bundan sonra 1869-cü ildə çıxarılan Maarif-i Ümumiyyə Nizamnaməsi, imperiya daxilindəki bütün ibtidai məktəblərdə Türk dilinin tədrisini məcburi edir. Sonra 1913-cü il Balkan müharibəsindən əldə edilən razılıqlar və 1913-1918-ci illər arasında dəyişən siyasi yeniliklər, türkçülüynün zəfəri olaraq xarakterizə edilir.

II fəsil “Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolunun siyasi etnik və dialektoloji xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəslin **“Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolunun siyasi və etnik xüsusiyyətləri”** adlanan I paragrafında qədim Oğuz yurdu olan indiki Ermənistan əraziləri və Türkiyənin şərq bölgəsi, yəni Şərqi Anadolu ərazilərinin siyasi xəritəsi verilmişdir. Bu ərazilərdə türk etnosları əsrlər boyunca

yaşamış, öz tarixini, mədəniyyətini yaratmış, həmişə də bütün xalqlara qarşı xeyirxah və humanist davranmışlar. Bu xeyirxahlıq və humanistliyi son iki əsrdə ermənilərə qarşı da etmiş, həmişə də bu mənfur millətdən hiylə, xəbislik və xəyanətdən başqa bir şey görməmişlər. Bütün tarixi sənədlərdən də məlumdur ki, türklərin daima inanıb etibar etdiyi mənfur ermənilər daxilən “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşamış, vətənləri olmaya-olmaya tarix boyu özlərinə vətən axtarmışlar. Böyük türk torpaqlarında, türklərin ürəyiyumşaqlığından istifadə edərək, yurd salaraq əvvəlcə özlərinə paytaxt, sonra isə qondarma “Ermənistan” yaratmış və bu qondarma vətənin ərazisini genişləndirməyə çalışmışlar.

Qərbi Azərbaycan torpaqları Zaqafqazıyanın cənub hissəsində, şimaldan Gürcüstan Respublikası ilə, Şərqi və Cənubi-Şərqi bugünkü Şimali Azərbaycanla, Qərbdən Türkiyə Cümhuriyyəti ilə, Cənubdan İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Şərqi Anadolu bölgəsi, Türkiyənin yeddi coğrafi bölgəsindən biridir. Bu bölgə Anadolu torpaqlarındakı mövqeyinə görə 1941-ci ildə Türkiyədə Birinci Coğrafiya Konfransında belə adlandırılmışdır. Ərazisinin böyük olmasına baxmayaraq Türkiyənin əhali sıxlığı və əhalisi ən az olan bölgələrindən biridir. Bu da ərazilərin böyük əksəriyyətinin dağlıq relyefdən ibarət olmasından irəli gəlir.

XX əsrin ilk onilliklərində Qafqazda, ən çox da Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımların ssenarisi ermənilərin XIX əsrin sonlarında Şərqi Anadolu ərazilərində əldə etdikləri təcrübələrə əsaslanırdı. 1877-1878-ci illərdə Rus-Türk müharibəsindən sonra Avropa dövlətlərinin təkidi ilə irəli sürülən “erməni məsələsi” sonralar bu ərazilərdə ermənilər üçün muxtariyyət qazanmaq və müstəqil Ermənistan respublikası yaratmaq üçün bir bəhanəyə çevrilir. Bu muxtariyyətin yaradılması üçün əvvəlcə Şərqi Anadolu bölgələrində, mənfur ermənilərin “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları bölgələrdə bunlara sayca üstünlüyə nail olmaq lazım idi. Amma ermənilər “Qərbi Ermənistan” dedikləri ərazilərin heç birində say üstünlüyünə nail ola bilmirlər. Sonra bu planları XX əsrin əvvəllərindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirməyə başlayırlar. Bu planlara əsasən Qərbi Azərbaycan ərazilərində

ermənilər say üstünlüyünə nail olmalı idilər. Ona görə də nə vəchlə olur-olsun Azərbaycan türklərinin özlərini və izlərini bu ərazilərdən silmək lazım idi. Buna görə də Qərbi Azərbaycan torpaqlarında kütləvi surətdə soyqırımlara və deportasiyalara başlayırlar. Bu illər ərzində Qərbi Azərbaycandan Azərbaycan türklərinin, ümumiyyətlə, müsəlmanların deportasiyası üç mərhələdə aparılır:

Birinci mərhələ: 1905-1920-ci illər.

İkinci mərhələ: 1948-1953-cü illər.

Üçüncü mərhələ: 1988-1991-ci illər.

Qərbi Azərbaycanın etnik tərkibi tamamilə yerli türklərdən – Kimmerlər, Kəngərlər, Teuşpalar, Tuqdamələr, Sandakşatrular, Sandakurlar, Saklar, Quqarlar, Pasianlar, Bulqarlar, Şiraklar, Qarqarlar, Peçeneqlər, Aranlar, Katakalar, Sadaklar, Goruslar, Cinlilər, Xəzərlər və Oğuzlardan ibarət olmuş və hətta XVI-XVII əsrlərdə Çuxur-Səd vilayətində İskit, Rumlu, Ustaqlı, Türkman, Qacar və Zülqədər adlı qızılbaş-türk tayfalarının da mövcud olduğu sübut olunmuşdur.

Hələ Roma və Bizans imperiyası zamanlarında Peçenek, Kuman, Qıpçaq kimi xristian türk boyları Bartindən başlayaraq Şimali Qara Dəniz sahilləri ilə Şərqi və Orta Anadolunun bəzi bölgələrinə yerləşmişlər. Şərqi Anadolunun bəzi yerlərində yaşayan Saka, Part, Kimmer kimi türk boylarının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Bu səbəblə də qeyd edə bilərik ki Anadolu min illərdən bəri Oğuz boylarının yurdu olmuşdur. Bəzi mənbələrdə bu Oğuz boylarından başqa Qazax, Qırğız, Azərbaycan, Özbək, Mesket, Tatar, Uyğur, Qaraqalpaq və s. türk tayfalarının da Şərqi Anadoluda müxtəlif yerlərində məskunlaşdığı qeyd olunur.

Şərqi Anadolu torpaqlarında yaşayan yerli Türk tayfaları Qafqaz və Orta Asiyadan gəlmə Türk tayfaları ilə birləşərək vahid Türk dilini formalaşdırmışlar. Mahmud Kaşğarlı bu bölgələrdə yaşayan oğuz tayfalarından iyirmi ikisinin adını çəkmişdir. O qeyd edir ki, *Oğuz bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər. Bunlar iyirmi iki boydur. Hər boyun ayrı bir bəlgəsi və heyvanlarına vurulan damğası vardır. Bir-birilərini bu bölgələrlə tanıyırlar.*

Birincisi və başçıları kınıklardır. Dövrümüzün xaqanları bu boydandır.

İkincisi kayıqlardır.

Üçüncüsü bayındurlardır.

Dördüncüsü ıvalardır. Bunlara yıwa da deyilir.

Beşincisi salğurlardır.

Altıncısı əfşarlardır.

Yeddincisi bəğtililərdir.

Səkkizinci bügdüzlərdir.

Doqquzuncu bayatlarıdır və s.....¹

Şərqi Anadolu əhalisinin etnik tərkibi haqqında Peter Alford Andrevsin “Türkiyədə etnik qruplar” kitabı bu araşdırmaların nümunəvi bir başlanğıcı olaraq göstərilə bilər. Bu kitab Almaniyada ingilis dilində Azad Qərb Almaniya Universiteti tərəfindən 1989-cu ildə nəşr olunmuşdur. Andrevs Türk cəmiyyətində 47 etnik qrupun olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Türkiyəli tədqiqatçı Cemal Şener isə “Türkiyə`de yaşayan etnik və dinsel qruplar” adlı kitabında Andrevsin fikirlərinin boş fərziyyələrdən ibarət olduğunu qeyd edir və özü türklərə verilən adları özünəməxsus şəkildə təsnif edir.²

II fəslin “**Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin araşdırılması tarixi və dialektoloji xüsusiyyətləri**” adlı II paragrafında hər iki bölgə dialektlərinin araşdırılması tarixindən bəhs edilmişdir. 1966-cı ildə Quşdan Bağirov “Ermənistan SSR Sisyan rayonunun Azərbaycan dili şivələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllif Sisyan rayonunun Azərbaycan dili şivələri ilə bağlı 1963-cü ildə “Sisyan rayonu şivələrinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri”³, “Sisyan rayonu Azərbaycan dili şivələrində səslərin əvəzlənməsi”⁴, “Azərbaycan dilində Sisyan

¹ Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk / M.Kaşğari, Dörd cildə I cild, – Bakı: Ozan, – 2006. – 512 s.

² Şener, C. Türkiyə`de yaşayan etnik və dinsel qruplar, V baskı / C.Şener. Etik yayınları. Çağaloğlu-İstanbul. – 2006. səh. 68

³ Bağirov, Q. Sisyan rayonu şivələrinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri // – Bakı: ADPİ. Gənc elmi işçilərin X elmi konfransının materialları. – 1963. – s.146-149

⁴ Bağirov, Q. Sisyan rayonu Azərbaycan dili şivələrində səslərin əvəzlənməsi // – Bakı: ADPİ. Gənc elmi işçilərin XI elmi konfransının materialları. – 1964. – s.179-182

rayonu şivələrinin leksikasından⁵, “Ermənistan SSR Sisyan rayonu şivələrində samitlərin və onların əvəzlənməsi”⁶ adlı məqalələri yazaraq Qərbi Azərbaycanın şivələrinin fonetikasi, morfologiyası və leksikası haqqında elmi ictimaiyyətə məlumatlar vermişdir.

Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin araşdırılmasında müəyyən uğurlar olmuşdur. Məsələn, 1965-ci ildən Əhmədli Əliyev Meğri şivələrini tədqiq etmiş,. “Ermənistan SSR Meğri rayonu Azərbaycan şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri”, 1967-ci ildə “Ermənistan SSR Meğri rayonu Azərbaycan dili şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri”, 1969-cu ildə “Ermənistan SSR Meğri rayonu Azəri şivələrinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri” məqalələrini çap etdirmişdir. 1968-ci ildə Şövkət Kərimov “Ermənistan SSR Krasnoselo və İcevan rayonu şivələrində işlənən bəzi arxaik feillər haqqında”, “Samitlərin əvəzlənməsi haqqında: Ermənistan SSR Krasnoselo və İcevan rayonları materialları əsasında” məqalələrini yazmışdır. Dərələyəz mahalındakı yaşayış məntəqələrinin tarixən erməni və rus mənbələrində qeydə alındığını müəyyənləşdirən Həsən Mirzəyev *ilk* dəfə olaraq ərazinin toponimləri ilə yanaşı, şivələrini də tədqiqatə cəlb etmişdir. Həsən Mirzəyevin Dərələyəz şivələri ilə bağlı “Dərələyəz şivəsində işlənən termin səciyyəli sözlər” və sairə məqalələri nəşr olunmuşdur. Sovet ittifaqı dağıldıqdan sonra 2002-ci ildə Aslan Bayramovun tərtibatı ilə Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Şörəyil və Pəmbək bölgələrinin folklorundan bəhs edən “*Oğuz elindən, Ozan dilindən*” kitabı nəşr edilmişdir. Həbib Rəhimoğlu “Silinməz adlar – sağalmaz yaralar” adlı kitabında Zəngibasar ərazisindəki kəndlərdən 37-sinin coğrafi koordinatlarını verməklə bu kəndlərdə yaşayan azərbaycanlıların say tərkibini də müxtəlif illər üzrə göstərmişdir. Şərqi Anadolu dialektlərinin araşdırılmasında Türkiyə alimlərindən professor Əhməd Cəfəroğlu “Doğu illerimiz

⁵ Bağırov, Q. Azərbaycan dilində Sisyan rayonu şivələrinin leksikasından // – Bakı: ADPİ-nin Eimi əsərləri, pedaqogika və psixologiya, fənlərin tədrisi metodikası, dilçilik seriyası, – 1965. № 3. – s. 87-103.

⁶ Bağırov, Q. Ermənistan SSR Sisyan rayonu şivələrində samitlərin və onların əvəzlənməsi // – Bakı: ADPİ-nin Elmi əsərləri, pedaqogika və psixologiya, fənlərin tədrisi metodikası. dilçilik seriyası. – 1967. № 3. – s.102-111

ağızlarından toplanmalar (Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları)” adlı kitabında üç el haqqında ətraflı məlumat vermiş, əsərin 10 bölməsindən 7-sində Qars eli dialektlərindən bəhs olunmuşdur. Əhməd Cəfəroğlu “Anadolu illəri ağızlarından derlemələr: Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu və Zonquldak illəri ağızları” adlı kitabında da Şərqi Anadolunun Van, Bitlis və Muş dialektlərindən bəhs etmiş, Tuncer Gülensoy və Əhməd Buran 1993-cü ildə “Tunceli yöresi ağızlarından derlemələr” və 1994-cü ildə “Elazığ yöresi ağızlarından derlemələr” adlı kitablarında, Əfrasiyab Gemalmaz 3 cilddə yazdığı “Erzurum ili ağızları” kitablarında, Mukim Sağır “Erzincan və yöresi ağızları” adlı kitabında, Cemil Gülseren “Malatya ili ağızları” adlı kitabında, Ahmet Bican Ercilasun “Qars ili ağızları”, Murat Yürücüoğlu “Bitlis mərkəz ilçə ağzı” (1989) adlı kitablarla araşdırmalar aparmışlar. Leyla Karahan tərəfindən aparılan sinifləndirmə işində isə Bitlis mərkəz dialekti; Ağrı, Van, Muş, Bingöl, Siirt, Diyarbəkir, Mardin, Haqqari, Urfa (Birecik, Halfeti-dən başqa), Palu, Karakoçan (Elazığ) dialektləri ilə birlikdə Şərq qrupu dialektləri arasında birinci maddədə yer almışdır.

Qərbi Azərbaycan bölgəsi çox böyük əraziyə malik olmadığı üçün bu bölgənin dialekt və şivələrində ortaqlıqlar da çoxdur. İndiki Ermənistan əraziləri sayılan qədim Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrini aşağıdakı şəkildə iki qrupa böldük:

1. Qərb qrupu şivələri. Bu şivələrə Basarkeçər, Karvansaray, Çəmbərək, Dağ Borçalısı, Böyük Qarakilsə, Ağbaba, Quqark rayonları ərazisinin şivələri.

2. Cənub qrupu şivələri. Bu şivələrə isə Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Vedibasar, Qarakilsə, Meğri və Qafan rayonlarının şivələri.

Bu qrupların da bir sıra fonetik və leksik xüsusiyyətləri vardır.

I. Qərb qrupu şivələrinin xüsusiyyətləri:

1. Ərəb və ya fars mənşəli sözlərdə ə səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi: *maslahat, savır, Zeynaf, xavar, atas* və s.

2. Sözüün birinci hecasında *i* səsinin *ı* səsi ilə əvəzlənməsi: *ışdaha, ııldamax, ıldırım* və s.

3. Təkhəcalı sözlərin sonunda, ortasında və gələcək zaman

şəkilçisinin tərkibində *c* səsinin *j* səsi ilə əvəzlənməsi: *aj, saj, geja, nejə, qoja* (nənə mənasında), *baji, alajam, deyəjəm, danışajax* və s.

4. Sağır nun (*ŋ*) səsinin işlənməsi: *ataŋa, yoldaşŋa, gördüŋüz, dediziz* və s.

Şərqi Anadolu bölgəsi on dörd eldən ibarətdir və hər bir elin də özünəməxsus dialektoloji xüsusiyyətləri vardır. Dissertasiya işində də bu dialektlər ayrı-ayrı təsnif edilmişdir.

Ağrı eli dialektlərini bu bölgədə yaşayan etnik qrupların dialektlərinə uyğun olaraq aşağıdakı dörd qrupa böldük. *Ağrı yerli dialekti, Ağrı Tərəkəmə (Qarapapaq) dialekti, Ağrı Azəri (Azərbaycan) dialekti və Ağrı Axisxa dialekti*. Ağrı eli dialektləri nəzdində daha çox Türkcənin *Türkmən-Azərbaycan-Tərəkəmə-Axisxa* xüsusiyyətlərini görə bilirik. Ərdahanda üç müxtəlif etnik qruplara mənsub olan dialekt vardır. *Ərdahan-Posof yerli dialekti, Türkmən dialekti və Tərəkəmə - Azəri (Azərbaycan) dialekti*. Ərzincan elini dialektoloji xüsusiyyətlərinə və cəhətlərinə görə üç dialekt qrupuna bölürük. Şərq ana-dialekt qrupu, Orta ana-dialekt, Qərb ana-dialekt qrupu. Qars eli sərhədləri daxilində tək bir dialekt deyil, hər biri ayrı-ayrılıqda Qars sərhədlərindən kənara çıxan dörd dialekt vardır; *Qars Azəriləri (azərbaycanlıları) dialekti, Ərdahan-Posof yerli dialekti, Qars yerli dialekti və Hənək Türkmənləri dialekti*. Qars eli həm etnik, həm də dialektik baxımdan Azərbaycanı Türkiyəyə bağlayan bir halqadır.

Dissertasiyanın III fəslə “**Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində fonetik və leksik vahidlərin etnolinqvistik xüsusiyyətləri**” adlanır. Fəslin “**Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində fonetik vahidlərin etnolinqvistik xüsusiyyətləri**” adlanan I paraqrafında Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində fonetik vahidlərin etnolinqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Azərbaycan türkcəsinin bir çox xüsusiyyətlərini daşıyan səs və şəkilçilərə dair ünsürlər Şərqi Anadolu dialektlərində, xüsusilə də Azərbaycan və Tərəkəmə dialektlərində canlı bir şəkildə istifadə edilməkdədir. Məsələn, söz əvvəlindəki **b** samitlərinin **m** samitinə çevrilməsi, kar samitlə bitən sözlərə cingilti samitlə başlayan şəkilçilərin gətirilməsi, alınma sözlərin sonlarındakı cingilti samitlərin qorunması, söz sonlarındakı kar **k** samitlərinin

saitlə başlayan bir şəkilçidən sonra cingiltilərək *y* samitinə çevrilməsi, söz əvvəlindəki bəzi *k*, *t*, *b* samitlərinin qorunması kimi fonetik hadisələrə dair ünsürlər Şərqi Anadolu dialektləri ilə Azərbaycan türkcəsi arasındakı ən diqqətə çarpan ortaqlıqların əsasını təşkil edir. Şərqi Anadolu bölgəsinin dil vasitələrində bölgə dialektlərinin, ümumiyyətlə, Azərbaycan türkcəsinin təsirinin çox böyük olduğu görünür. Xüsusilə Ərzurumun Yuxarı Araz, Yuxarı Qarasu, Tortum və İspir dialektlərində, Ərzincanın mərkəz, Tercan və Çayırli şivələrində, Ağrı, Qars, İğdır və Ərdəhan İllərinin Azərbaycan və Tərəkmə dialektlərində, Vanın Kürəsinli və Erciş şivələrində, Bitlisin Ahlat və Adilceviz şivələrində bu təsir çox açıq şəkildə görünür. Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi fonetik hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu fonetik hadisə dilimizin tarixinin tədqiqi və təhlili üçün əvəzsiz material verir.

Oğuz qrupu türk dillərində, daha çox türkmən dilində *a>ə* səs əvəzlənməsi özünü göstərir: *addım>ədim*, *ay>əy*. Eyni zamanda *a* saitindən *ə*-yə keçid Qıpçaq dillərində, xüsusilə qazax və tatar dillərində geniş yayılmışdır: Məsələn, Tatar dilində: *bağ>bəy*, *bağır>bəqır*, *haydı>əyda*, Qazax dilində: *haydı>əyda*, Göyçə, Qoşabulaq şivəsində: *dünya>dünyə*⁷

Türkiyə türkcəsində söz əvvəli üçün xarakterik olan, lakin Azərbaycan türkcəsində söz əvvəlində işlənməyən *ı* (*i*) saiti Şərqi Anadolu dialektlərində də Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi işlənir. Yəni sözlərin əvvəlində gələrkən *ı* (*i*) saiti *i* (*i*) saitinə çevrilir. Bunu da belə əsaslandırmaq olar ki, Şərqi Anadolu dialektlərinə Azərbaycan türkcəsinin təsiri qədimlərdən bəri çox böyük olmuşdur. Məsələn: Ərzurum dialektində: *ısın (isin) >issin*, *ıssız (kimsəsiz) >issiz*, *ılt (ilit)>ilit*.⁸ Eyni hadisə Şərqi Anadolu dialektlərində *e>i* əvəzlənməsi şəklində baş verir. İncə və açıq sait olan “*e*”, “*y*” samitinin qapatma təsirində qalmışdır. *geciyə<geceye (gəcəyə)*, *niyise<neyise (nəyi isə)*, *yiter<yeter (yətər)*.

⁷ Bayramov, İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi / İ.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil. – 2016. – 252 s.

⁸ Gemalmaz, E. **Erzurum ili ağızları. 1-2-3. – II cilt** / E.Gemalmaz. – Ankara. – Türk Dil Kurumu Yayınları. – 1995. – 252 s.

e>ü əvəzlənməsi. Əsasən “y”-nin yanında görülən bu hadisəyə çox təsadüf olunur: *çömçüyən<çömçeylə (çömçə ilə), görmüye<görmeye (görməyə).*

ö>ü əvəzlənməsi. Çox geniş yayılmış olmasa da, bəzi sözlərdə “ö” saitinin yerini “ü” səsinin aldığı müşahidə edilir. Qərbi Azərbaycanın Kəmərlı, Dilican şivəsində: *güerti>göyerti.*⁹

k`->q- əvəzlənməsi: Türkiyə türkcəsində qalın saitli söz əvvəlindəki *k`* samiti Azərbaycan türkcəsində *q* (*q*) samitinə çevrilmişdir: *Qara>k`ara, qadın>k`adın, quzu>k`uzu, qoyun>k`oyun, qız>k`ız*¹⁰

Bu hadisə Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Şərqi Anadolu dialektlərində də, *q* (*q*) samitinə çevrilir və burada isə Türkiyə türkcəsi ilə müqayisəli qeyd edilmişdir: Elazığ dialektində: *karı (qarı)>qari, kılıç (qılınç)>qılıç;* Ərzurum dialektində: *kap>qab, kız>qız, kismet (qismət)>qismet, koyun>qoyun, kuruş>quruş, kanepə>qenepə;*

-nl->-nn- assimilyasiyası. *nl>nn* assimilyasiyası Qərbi Azərbaycan dialektlərində olduqca geniş şəkildə müşahidə edilən assimilyasiyalardan biridir. Dissertasiyanın tam mətnində bütün fonetik xüsusiyyətlər tam əhatə edilmişdir. III fəslin “**Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində leksik vahidlərin etnolinqvistik xüsusiyyətləri**” adlanan II paragrafında isə bəzi leksik xüsusiyyətlərə nəzər salınmışdır. Şərqi Anadolu dialektlərində işlənən bir çox sözlər Türkiyə türkcəsi aspektindən dialektizmlər sayılsa da Azərbaycan ədəbi dili baxımından bu sözlər ümumişlək sözlər hesab olunur. Məsələn: *Baya-bayaq (az öncə) belek-bələk, belke-bəlkəsazah<sazaq, saral (mak) <saral (maq) yaylım<yaylım (otlaq), yit (mek) <it (mək), yu:n<yuyun (maq)* Şərqi Anadolu dialektlərinin Muş, Qars və İğdır dialektlərində işlənən bir çox sözlərin müasir Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan türkcəsində ortaq

⁹ Karaman, E. Ermenistan türklərinin ağızları / E.Karaman. – İstanbul: Kesit Yayınları. – 2011. – 506 s.

¹⁰ Kartallıoğlu, Y. – Azərbaycan Türkcəsi. Türk Lehçələri Grameri // –Ankara: Editör: Ahmet Bican Ercilasun. – 1. Baskı. – Ankara: Akçağ. – 2007. – (Hüseyn Yıldırım ilə birlikdə). s.171-230

xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Paraqrafın sonunda da qısa müqayisəli leksik lüğət verilmişdir.

“Nəticə” hissəsində dissertasiya işində aparılan tədqiqatların yekunları əks olunmuş, qeyd edilmişdir ki, Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu bölgələrinin etnik tərkibinin, onların dialektlərinin fonetik və leksik xüsusiyyətlərinin etnolinqvistik baxımdan araşdırılması Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin dil tarixinin, onun yaranma və təşəkkül dövrlərinin bəzi mübahisəli məqamlarına aydınlıq gətirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir və Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu bölgələrinin dialektlərinin etnolinqvistik xüsusiyyətləri ümumtürkoloji səviyyədə nəticələrin çıxarılmasına imkan verir.

Eləcə də “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı əldə olunan qənaətlər öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycan və Türkiyədə etnolinqvistik proseslər xalqın və dilin tarixi ilə bilavasitə bağlıdır. Müxtəlif türk boylarının ümumi ünsiyyət vasitəsi olan türk dili IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışığı kimi formalaşmağa başlamışdır. .

2. Dilimizin inkişaf mərhələləri Səfəvilər dövründən, yəni Şah İsmayılın türk dilini dövlət dili kimi elan etməsindən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Nəticədə türk dilinin keçdiyi inkişaf yolunu bir neçə mərhələyə bölmək mümkündür:

- ✓ Ən qədim dövr türk dili;
- ✓ Qədim dövr türk dili;
- ✓ Orta dövr türk dili;
- ✓ Yeni dövr türk dili.
- ✓ Ən yeni dövr türk dili.
- ✓ Müasir dövr türk dili.

3. Mahmud Kaşğarlının ən çox işlətdiyi və müqayisələr apararkən “Türk dili” adlandırdığı “Hakaniyə türkcəsi” və başqa əsərlərdə “Kaşğar dili”, “Kaşğar türkcəsi”, “Qaraxanlılar dili” adı ilə adlanan bu dil ilk türk yazı dili hesab edilir.

4. Araşdırmalar göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda bir çox etnoslar yaşamış və bunların da dillərinin özünəməxsus etnolinqvistik xüsusiyyətləri vardır. Nəticə olaraq buradakı bir çox

etnik qrupların adını çəkə bilərik Aban, Abar, Abaran, Abbas, Abdal, Avşar, Aydınlı, Baburlu, Bazar, Bazça, Peçeneqlər, Aranlar, Katakalar, Sadaklar, Goruslar, Cinli, Xəzərlər, Oğuzlar və s.

Şərqi Anadolu bölgələrinin etnik tərkibinə nəzər salarkən aparılmış tədqiqatdan belə bir nəticə hasil olur ki, bu bölgənin əhalisinin böyük əksəriyyəti türklərdən ibarət olmuş və Muş, Haqqari İllərinin, demək olar ki, hamısı İğdır və Bitlis İllərinin isə yarısı Kürd millətindən ibarətdir. Şərqi Anadolu bölgəsi rəsmi olaraq 14 İldən ibarətdir və bu İllərdə türk əhalisinin üstünlüyünün faiz dərəcəsi İllərə görə dəyişir. İllər Türkiyənin ən böyük inzibati ərazi vahidləridir. (İl - Azərbaycan dilində el anlamını verir, respublikamızda bu cür ərazi vahidi yoxdur) Qeyd edək ki, dissertasiyada bu ərazi vahidlərini el şəklində deyil, (çünki el türk dilində əl mənasını verir) məhz öz orijinal variantında saxladım və bunu fərqləndirmək üçün böyük hərflə, İl şəklində qeyd etdim.

Şərqi Anadolu da yaşayan oğuz tayfalarından Mahmud Kaşğarlı lüğətində iyirmi ikisinin siyahısını vermişdir.

5. Onu da qeyd edək ki, hər iki bölgə dialektində sözlərin əvvəlində gələn **ı** (**i**) saiti **i** (**i**) saiti ilə əvəzlənir, yəni Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi işlənir. Fikrimizcə, Şərqi Anadolu dialektlərinə Azərbaycan türkcəsinin tə qədimlərdən böyük təsiri olmuşdur. Məsələn: Türkiyə türkcəsində: *ısn* (*mak*), *ışık*, *ıraq*, *ıslan* (*mak*), *ıstı* (*mak*), *ılit* (*mak*) və sairə işləndiyi halda, Şərqi Anadolu və Azərbaycan türkcəsində *isinmək*, *ışık*, *ıraq*, *ıslan* (*maq*), *ısit* (*mək*), *ılit* (*mək*) şəklərində işlənməkdədir.

6. Türkiyə ədəbi dili üçün dialektal söz sayılan **laylay** sözü Azərbaycan ədəbi dilində leksik cəhətdən ümumişlək söz hesab olunur və *layla* şəklində folklor nümunəsi kimi işlənir. Türkiyə türkcəsində *ninni*, Muş, Qars və İğdır dialektlərində *layla*, Qərbi Azərbaycan dialektində isə *laylay* şəklində işlənir və uşağın beşiyi başında anaların səsləndirdiyi həzin musiqili mahnılardır. *Adaxlamax* - ilk addım atmaq, *ağız* - yenicə doğmuş heyvanın ilk südü, *ağnağaz* - dəyirmanında növbədənəkənər üyüdülmə az miqdarda taxıl, *alacalı* - fərqli, kəvşən çöl, əkin əkilən və ya mal otarılan yer, körəməz - qatıqla südün qarışığı, küz - quzu saxlanılan yer, *vağən* - yetişmiş, biçilmə vaxtı keçmiş taxıl və s. sözlər hər iki bölgədə işlənir.

Dissertasiyanın əsas elmi-nəzəri müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə (respublika və beynəlxalq), grant layihələrinin nəticəsində öz əksini tapmışdır:

1. Türkiyə türkçesinin Erzincan ağızı ilə Batı Azərbaycan türkləri ağızlarının ortaq ses türeməsi və ses düşümü olayı // – Qazaxıstan Respublikası, Almatı: Хабаршы Вестник «Педагогика ғылымдары» сериясы Серия «Педагогические науки», – 2015. № 1 (45), – s. 136-140
2. The pronouns in the dialects of Aghdam of Garabagh. // – Qazaxıstan Respublikası. Almatı: Казахский Национальный Университет Имени Аль-Фараби Вестник Казну. Серия Востоковедения, – 2016. № 4 (79), – s. 174-177.
3. Karabağ'ın Ağdam ağızlarında alınma sözlərin leksiki özəllikləri // – Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – 2017, № 21 (2), – s. 505-512
4. Bazı fonetik özəlliklərin Doğu Anadolu ağızlarında karşılaştırmalı analizi // –Ankara: Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, – 2019. Cild 3. – s. 1-7
5. Emotional potential of phraseological units in the tatar language. / F. Sibgaeva, R. Nurmukhametova, M. Rashidovna // (Elmi Məqalə xarici. Clarivate Analytics Veb Of Science) Revista EntreLínguas. – Braziliya, Araraquara: – 28 february 2021. Vol. 7. Esp.1. – p. 47-54
6. Karabağ'ın Ağdam ilçesi ve Doğu Anadolu'nun Erzincan İli ağızlarında ortaq isim özəllikləri // – Euroasia Journal Of Social Sciences & Humanities. – Ankara: –2021. – s. 167-175
7. Qarabağın Ağdam şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri // – AMEA Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. “Axtarışlar” jurnalı.– Naxçıvan: –2016. Cild 6, № 3, – s. 144-148.
8. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və Ağdam rayonu dialektlərində işlənən söz birləşmələrinin xüsusiyyətləri // – AMEA Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar jurnalı, Naxçıvan: – 2017. Cild 7, № 1. s. 128-133.
9. Ağdam rayonu dialektlərində bəzi sözlərin leksiki xüsusiyyətləri // – Pedaqoji Universitetin xəbərləri jurnalı.– Bakı: 2015. № 3. – s.

252-255

10. Ağdam rayonu dialektlərində səs artımı və səs düşümü hadisəsi // – Filologiya məsələləri jurnalı, Bakı: –2016. № 2. – s. 988-202.

11. Ağdam rayon şivələrində isimlər // – Filologiya məsələləri jurnalı,– Bakı: –2016. № 6. – Bakı: – s. 158-163.

12. Ağdam rayon dialektlərində işlənən söz birləşmələrində səs düşümü və səs artımı hadisəsi // – Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri jurnalı.– BSU. –2016: № 3.– s. 3-6.

13. "Dede Korkut" destanı ilə Doğu Anadolu'nun Erzurum, Kars, Iğdır və Ardahan dialektlərinin ortaq leksikoloji xüsusiyyətləri // – Şimali Kipr Türk Respublikası Qazi Maqusa, Doğu Akdeniz Universiteti. VIII Uluslararası Dialektoloji və Jeolinguistik kongresi. – Bakı: – 14-18 sentyabr 2015. – s. 177-182

14. Hoca Ahmed Yesevî ve Molla Penah Vakıf' şiiirlerinde ortak diyalektoloji sözlər (Batı Azərbaycan ağızları ilə qarşılaşdırılmalı // – Казанский Федеральный Университет Институт Филологии И Межкультурной Коммуникациим. Льва Толстого Мироя Тюркология и Казанский Университет Материалы Международной научно-практической конференции –Казань:.. –26–28 апреля 2018. – s. 109-115

15. Şərqi Anadolunun siyasi və etnik xüsusiyyətləri // – Elm və təhsilin aktual problemləri. I Beynəlxalq elmi konfransın materialları.– Ankara: –15 oktyabr 2019. – s. 457-467

16. Batı Azərbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında morfolojik birləşmələrin etnolingvistik xüsusiyyətləri // – Uluslararası eğitim ve yenilikçi bilimler sempozyumu. Türkiye,– Ankara: –23-24 noyabr 2019. – s. 148-152

17. Batı Azərbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarınınin araştırılması tarihi // – Казанский Федеральный Университет.Институт филологии и межкультурной коммуникации Институт Каюма Насыри Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой. Материалы IV международного научно-методического онлайн-семинара– (Казань – Нур-Султан – Измир.) –20 февраля 2020 г. – s. 153-159

18. Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində saitlərin əvəzlənməsi // – International european conference on

interdisciplinary scientific researches-III Comrat State University–Moldavia Comrat: –January 15-16, 2021/ – s. 663-671

19. “Kitab-ı Dede Korkut” Destanı`nda ve Doğu Anadolu'nun Ağrı, Bitlis, Van ve Muş Ağızlarında bir sıra islami ve tasavvuf değerleri üzerine // – ADPU Şamaxı filialı. III Beynəlxalq Həməzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Sim-poziumu materialları. – Bakı: –17-18 may 2017 – s. 334-337

20. Hoca Ahmed Yesevî şiirlerinde bazı eski Türk kelimelerinin Batı Azərbaycan ağızlarında izleri // – Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr edilmiş “Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı” BMU, – Bakı: –27-28 aprel. 2018. – s. 1019-1023.

21. Azərbaycan və Türkiyədə etnolinqvistik proseslər və dil siyasəti // – Al Farabi 5. Beynəlxalq sosial elmlər konfransı. –Bakı: –1-4 avqust 2019. – s. 133-138

22. Doğu Anadolu bölgesinin siyasi ve etnik özellikleri // – Avrasya Zirvesi. 5. Uluslararası bilimsel araştırmalar ve güncel gelişmeler kongresi.– Bakı: Xəzər universiteti. –16-19 dekabr. 2019. S. 131-140

23. Dədə Qorqudun Türkdilli qaynaqlarda izi və tədqiqi // – 3.Uluslararası Dede Korkut Türk kültürü, tarihi ve edebiyati kongresi. AMEA Folklor İnstitutu. –Bakı: –18-20 Sentyabr 2020.– s. 229-236

24. Azərbaycanda ümumxalq dilinin formalaşması // – 4th international Nowruz conferencen on scientific research. March 18-21, 2021. Karabagh, Azerbaijan. AMEA Folklor İnstitutu. –Bakı: 18-21 mart 2021. I kitab, – s. 440-447

25. Türkiyə Respublikasının Ərzurum, Qars, İğdir və Ərdahan dialektlərinin “Dədə Qorqud” dastanı ilə ortaq morfoloji xüsusiyyətləri // – Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı. Qafqaz Universiteti,– Bakı: –17-18 aprel, 2015. – s. 808-809.

26. “Kitab-ı Dede Korkut” destanı ve Doğu Anadolunun ağrı, Bitlis, Van ve Muş Ağızlarının dil özellikleri ve fiilyapım ekleri // – Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi

Konfransı. – Bakı: BMU. –5-6 may 2017. – s. 570-571

27. Qərbi Azərbaycan dialektlərində fonetik hadisələr // – Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XIX Respublika Elmi Konfransının materialları.– Bakı: –7-8 aprel 2015. – s. 362-363.

28. İslam dininə aid bəzi alqış, qarğış və andların Ağdam rayon şivələrində təzahürü // – ADPU “İslam həmrəyliyi elm və təhsildə: hədəflər və çağırışlar” Respublika elmi konfransı. –Bakı: –14 aprel 2017. – s. 51-54

29. Qərbi Azərbaycan və Ağdam rayon dialektlərində səsartımı hadisəsi // – Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XX Respublika Elmi Konfransı Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. – Bakı: 24-25 may –2016. – s. 34-36

30. XVIII əsr M.V.Vidadi yaradıcılığında dialektoloji materialları // – Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII Respublika elmi konfransı. –Bakı: –ADPU. 22-23 noyabr –2018. – s. 134-136

31. “Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonu dialektlərinin toplanılması və linqvistik təhlili // – Monoqrafiya. Əlvan Cəfərov. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun (17,) 3-cü Şuşa Qrantı müsabiqəsinin Qrant № EİF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/03/5 – Ankara: İKSAD Yayın evi. –2020.

Qrant layihələri

2013-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun 2-ci Mobil Qrant müsabiqəsinin “Şərqi Anadolu (əsasən də Qars) türkləri ilə Qərbi Azərbaycan “Ermənistan” bölgəsindən qovulmuş Azərbaycan türklərinin ortaq etnolinqvistikası (etnoqrafik, dialektoloji və folklor xüsusiyyətləri” adlı layihənin (Qrant № QMTK-EİF-Mob-2-2013-4(10)-13/13/5) qalibi olmuş və Türkiyə Respublikasının Qars Qafqaz Universiteti Fən-Ədəbiyyat fakültəsində 16 sentyabr 2013-cü il tarixindən 10 oktyabr 2013-cü il tarixinə qədər təcrübə keçmiş, dissertasiya işi ilə bağlı Şərqi Anadolunun Qars, İğdır, Ərdahan və

Ərzurum illərinin mərkəzində və bir çox kəndlərində dialektoloji materiallar toplamış, yekunda Qars Qafqaz Universiteti Fən-Ədəbiyyat fakültəsinin və Elmin İnkişafı Fondunun fəxri sertifikatları ilə təltif edilmişdir.

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun 3-cü Şuşa Qrantı müsabiqəsinin “Ağdam rayonunun toponim və dialektlərinin toplanılması, elmi-lingvistik təhlili” adlı layihə ilə qalibi olmuşdur. (Qrant № EIF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/03/5) 01.01.2016-cı il tarixindən – 31.12.2016-cı il tarixinə qədər bir il müddətində Ağdam rayonunun dialektlərini toplamış, elmi-lingvistik təhlilini etmiş və nəticəsini monoqrafiya şəklində çap etdirmişdir.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 noyabr 2021-ci il tarixində saat 15⁰⁰
Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən
FD 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi,
AZ 7012, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi
kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət
Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 05 oktyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.IX.2021

Kağızın formatı: 60×90.1/16

Həcm: 1.75

Tiraj: 100

